

A NÉVUTÓS SZERKEZET MINT IGEI BŐVÍTMÉNY A BÉCSI KÓDEXBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ELLEN NÉVUTÓRA

KATONA KRISZTINA

A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1-es kötetében A névutók című fejezetének a névutós szerkezetek funkcionális kérdéseit taglaló alfejezetében Zsilinszky (1992: 709) a következőképpen fogalmaz: „A névutós szerkezetek a mondatban a határozói bővítmény szerepét töltik be. A vizsgált adatokban a névutós szerkezet csak adverbális bővítményként jelenik meg, s funkcióját a szorosan vett viszonyjelölés mellett az is befolyásolhatja, hogy az igei alaptaggal való kapcsolata mennyire szoros. E tekintetben a névutók meglehetősen széles skálán mozognak: szerepük az igei állítmány grammatikai-szemantikai tulajdonságaitól nem vagy alig befolyásolt bővítményi szereptől a vonzatjellegű funkcióig terjed.” Ebből a megállapításból kiindulva vállalkozom arra, hogy megvizsgáljam a kiválasztott korpuszban előforduló névutós szerkezetek funkcióját, különös tekintettel az *ellen* névutóval alkotott szerkezetekre, vagyis azt hogy az *ellen* névutóval alkotott szerkezetekben milyen igékhez kapcsolódva, milyen tényezők hatására szorul háttérbe határozói jelleg, s lép ki maga a névutó a szerkezetből, kapcsolódik hozzá az igéhez és válik annak vonzatává.

Mielőtt azonban a vizsgálat tapasztalatait ismertetném, szeretnék kitérni néhány elméleti és módszertani kérdés felvetésére és tisztázására, mivel ezek nélkülözhetetlenek bizonyultak az elemző munka során. Ezen felvetések egy része a névutók más szófaji kategóriáktól való elhatárolásának kérdéskörét érinti, más része pedig a vonzatoság kérdésköréhez kapcsolódik.

A névutók más szófaji kategóriáktól való elhatárolásának problémaköre leíró nyelvészeti elemző munkákban is jelentős szerepet kap, lásd pl. Sebestyén névutómonográfiája (1965). Ugyanez a problémakör még fokozottabb figyelmet igényel történeti munka kapcsán az egyes szófajok keletkezéstörténeti kérdései miatt, hiszen köztudott, hogy a határozószók egy része névmás+névutó kapcsolatából keletkezett, illetve hogy egyes határozószók továbbfejlődtek mind névutóvá, mind igekötővé. Szükségesnek tartom hangsúlyozni azonban azt, hogy a korpuszból csak a névutós szerkezetek esnek a vizsgálat hatókörébe, a személyjeleket viselő névutók nem, valamint azt, hogy a ma már határozószóként számon tartott névmás + névutó (pl. *az + után, mi + előtt*) kapcsolatából keletkezett határozószókat névutós összetett szóként tartom számon, ahogy teszi ezt D. Máta Mária is, s így a névutós szerkezetekre vonatkozó vizsgálatból ezek is kiesnek. Szintén összetettségű elemként tarthatjuk számon az *ennek előtte*,

annak utána jelölt szerkezeteket, mivel ezek szinonim szerkezetek az *ezelőtt*, *azután* típusú társaikkal, és lényegében azok morfológiai variánsai (D. Mátyás 1992: 631).

A névutónak a ragos névszótól való elkülönítése a vizsgált nyelvtörténeti korokban problémát csak a névutói kategóriából kilépő, a raggá válás útján lévő elemekkel létrejött szerkezetek esetében okozhat. A *koron* valamint *képpen* névmási alapszóhoz kapcsolódva azonban hamarabb grammatikalizálódott, míg tartalmas jelentésű szó mellett tovább megmaradt (ál)lexéma jellege.

A névutó és az igekötő elhatárolása problémát jelenthet az alakilag egybeeső névutók és igekötők esetében, különösen olyan szövegekben, ahol az igekötő egybe-, illetve különírása az igével nem követi a mai magyar helyesírás szabályait, vagyis gyakran önállóan áll az igekötő az ige előtt is. A két szófaji kategória elkülönítésének kritériumát, mely alkalmazható nyelvtörténeti szempontból is, Sebestyén (1965: 14) a következőképpen fogalmazza meg: „Az igekötő szorosan az ige jelentéséhez kapcsolódik, közvetlenül, határozószó módjára determinálja annak jelentését. A névutó elsődlegesen a vele kapcsolatos névszó vonzaskörébe tartozik, azon keresztül, azzal együtt van alárendelve az igének.”

Alakilag határozószó és névutó is eshet egybe, de funkcionális vagyis a mondatban tartalmas fogalommal determinált körülményviszonyt kifejező szempontból a határozószó nem a névutóval, hanem a névutós kapcsolattal egyenértékű (Sebestyén 1965), így elkülönítésük nem okozhat nehézséget.

A másik kérdéskör, amire szintén szeretnék röviden kitérni, az a vonzatosság kérdése, vagyis az, hogy mit is tekintünk egy ige vagy igei természetű szó vonzatának, s mikor, milyen szituációban tekinthető egy-egy névutós szerkezet vonzatnak. Ennek meghatározásához Forgács Tamás: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései* című munkájának „Vonzatok és szabad határozók” fejezetében megfogalmazott definíciókra szeretnék hivatkozni.

A vonzatosság szervesen összekapcsolódik az igevalencia kérdéskörével, vagyis a valenciahordozók vonzatmegkötő képességük révén meghatározott számú és fajtájú bővítmény megjelenését követelik meg illetve teszik lehetővé azokban a mondatokban, amelyeknek a predikátumát képezik. Ezek az ige valenciája által meghatározott aktánsok vagy vonzatok alkotják (az igével együtt) a mondatok strukturális vázát, a mondatformát. Ezzel szemben a többi mondatrész nem vesz részt a mondat szerkezet kialakításában, konstituálásában, számuk nem függ az igétől, s a mondatokban való alkalmazásuk (betoldásuk vagy kihagyásuk) úgyszólván tetszőleges, ezért is nevezik őket szabad határozónak (Forgács 1996).

A vonzat elnevezést a továbbiakban – ahogy ezt Forgács is teszi – a szabad határozó ellentétpárjaként, azaz a német *Ergänzung* terminus megfelelőjeként használom.

Amennyiben ezt a vonzatdefiníciót elfogadjuk, azzal a ténnyel találjuk magunkat szembe, hogy a kötött határozói bővítményt kívánó valenciahordozók mellett a névutós szerkezet, mint a határozói viszony kifejezésére szolgáló egyik lehetséges grammatikai

eszköz gyakran töltheti be vonzat szerepét. Az ilyen esetekben vonzatként az egész névutós szerkezet funkcionál.

Itt jegyezném meg, hogy kötött határozói bővítményt kívánó valenciához nemcsak ige, hanem bármely igei természetű szó is lehet, a különböző igenevek ugyanis gyakran megtartják a kötelező bővítményre vonatkozó igei tulajdonságukat.

A Bécsi Kódex névutós szerkezetet is tartalmazó mondatainak, tagmondatainak, mondategységeinek vonzat–szabad határozó szempontjából történő vizsgálata alapján megállapítható, hogy az esetek nagyobb részében a névutós szerkezetek szabad határozói funkciót töltenek be, de van néhány ige, mint például az *áll* ‘tartózkodik, van valahol’ valamint ‘a lábára nehezdedve egy helyben marad’ jelentésű, az *ül* ‘testének megtámasztott alsó részére nehezdedve nyugszik’ jelentésű, vagy a *lakik* (*lakozik*) ‘valahol a holmiját tartja, rendszeresen tartózkodik, hál’ jelentésű, amelyek mellett névutós szerkezetek is előfordulnak vonzatként mint a határozói viszony kifejezésére szolgáló lehetséges grammatikai eszközök egyike.

BK. 297: 3 *...aluala az angalac orcaia èlõt* – *...et stabat ante faciem Angeli*

BK. 301: 5 *...hog allanac menden földön vralkodonac èlõtq...* – *...ut stent coram Dominatore omnis terræ.*

BK. 177: 39 *Es ime Daniël vluala az orozlanok közèpet* – *...et ecce Daniel sedens in medio leonum.*

BK. 251: 4 *...ferfiu vl q zqlõq ala...* – *Et sedebit vir subtus vitem suam et subtus ficum suam...*

BK. 300: 4 *...lakoziç q hazanac közèpette...* – *...et commorabitur in medio domus eius...*

Megfigyeihető azonban bizonyos alaptagokhoz kapcsolódó névutós szerkezetek esetében, hogy a névutó mintegy kilép a névutós szerkezetből, s az ígéhez kapcsolódva annak nélkülözhetetlen vonzatává lesz. Erre a jelenségre a legtöbb példát az *ellen* névutóval alkotott névutós szerkezetek esetében találhatunk a Bécsi Kódexben.

A bővítményi szerep e névutó esetében is a szabad határozó kategóriától terjed a vonzatként funkcióig.

Szabad határozó szerepét tölti be a következő példákban:

BK. 32: 11 *Lõt keđ mikor lézallana a hégzql naptiamadat èllèn èlèibè kèlènç nèki az Alliziofoçnac kéméc...* – *Factum est autem, cum descenderet montem, circa ortum diei, occurrerunt ei exploratores Assyriorum...*

BK. 74: 6 *Es ime kèt nag fazkanoc z kèzèc egmas èllèn viadalza...* – *...et ecce, duo dracones magni, paratique contra se in prælum*

BK. 112: 31 *Reionac kèdeg vuqltuē q ifiènec èllèn mikent meğ holtnac valoraian.* – *Rugiunt autem clamantes contra deos suos, sicut in cæna mortui.*

Vonzat szerepét tölti be, de még mindig a névutós szerkezet egésze mint a határozói viszony kifejezésére szolgáló egyik lehetséges grammatikai eszköz például a következő mondategységben:

BK. 81: 9 *Azèt mēden aitokon zèzèuèl bēmēuèn allapēc kizal èllèn... – Ingressa igitur cuncta per ordinem ostia, stetit contra regem...*

S végül az ige vonzatsruktúrájának az *ellen* névutó válik részévé a következő igék mellett:

vív vki ellen pl. BK. 160: 20 *...hog vyuyac a· perlayac fèdèlme èllèn... – Ut praelier adversum principem Persarum...*

kimegy vki ellen 'kivonul' pl. BK. 12: 5 *Meni ki nap riugat fèlè valo mēdz ozzag èllèn... – Egreedere adversus omne regnum Occidentis...*

felmegy vki ellen 'felvonul' pl. BK. 23: [o] *...hog fèlmēnenç Betulia èllèn... – ...ut ascenderent contra Bethuliam.*

mond vmit vki ellen pl. BK. 258 *Es valami ma Niniuèn èllèn mondatìc peldazat zerèt è· világrol mutattatic – ...et quicquid nunc adversus Niniven dicitur...*

tesz vmit vki ellen pl. BK. 76: 4 *...z mēden nēmzètèknç zokafa èllèn tēne kiza'loc panzolatìat mēgutalna... – ...et contra omnium gentium consicetudinem faciens, regnum iussa contemneret...*

gondol vmit vki ellen pl. BK. 65: 3 *...z gonozb titk allagìt mēllèkèt gōdoltuala a· fidoc èllèn pazālolna mēglēmētèni... – ...et machinationes eius pessimis, quas cogitaverat contra Iudæos, iuberet irritas fieri.*

beszél vki ellen pl. BK. 135: 96 *...valamel karōlatot bèzellènd Sidrach Miffach z Abdenago iflène èllèn – ...quæcumque locuta fuerit blasphemiam contra Deum Sidrach, Misach et Abdenago, dispereat...*

támad vki ellen pl. BK. 154: 25 *...z fèdèlmèknèc fèdèlme èllèn tamad... – ...et contra principem principum consurget...*

A fent említett igék esetében azt tapasztaljuk, hogy az *ellen* névutót vonzó ige, igei természetű szó egy bizonyos jelentéstartalom kifejezésére szolgál. Ezek az igék azonban az *ellen* nélkül is válhatnak egy mondat strukturális vázává, de jelentésük egész más lenne, mint az *ellen* névutóval. Felmerül a kérdés, hogy milyen tényezők hatására jöhettek létre ezek a szerkezetek.

Mivel a Bécsi Kódex szövege latin fordítás, így semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül az eredetivel való összevetést.

Ha megnézzük a Bécsi Kódex *ellen* névutóval alkotott névutós szerkezeteket tartalmazó mondatait, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ami a magyar fordításban *ellen*-ként jelenik meg, az az eredetiben *contra* vagy *adversum* csaknem minden előfordulásban. Vagyis az a két prepositio található az eredetiben, melyek magyar jelentése 'ellen, szemben'. De azt, hogy az *ellen* névutó vonzatként jelentkezik-e vagy sem, a magyar szerkezetben pusztán latin hatással, a latin mechanikus fordításával magyarázni nem

elégséges,¹ figyelembe kell venni a magyar nyelv sajátosságait is, mégpedig az ige vagy igei természetű szó szemantikai és szintaktikai valenciája szemszögéből.

Annak igazolásaképp, hogy az ige vagy igei természetű szó valenciája szemantikai tényezőktől függ, illetve hogy a nyelv szemantikai illetve szintaktikai oldala között milyen az összefüggés az igevalencia szempontjából, Molnár *A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója* című tanulmányának egy részletét (ahol Holodovocs és munkacsoportjának eredményeit összegzi), valamint Apreszján – Páll: *Orosz ige – magyar ige: Vonzatok és kapcsolódások* című alfejezetének ide kapcsolható definícióit szeretném ismertetni.

Holodovics és munkacsoportja szerint a mondatnak két egymással aszimmetrikus viszonyban lévő szintjét különböztethetjük meg: a szemantikai nyelven kifejezhető, valamint a szintaktikai szinten kifejezhető. A mondat szemantikai és szintaktikai formája valamely nyelven kívüli szituációt jelöl, úgy hogy mind a szemantikai, mind a szintaktikai „nyelv szavai” a valóságbeli viszonykapcsolatok komponenseire vonatkoznak. Az ige valenciája tehát attól függ, milyen a viszony az ige jelentése és a jelentés szituációja között. Minél több elemét jelöli már maga az ige a szituációnak, annál kevésbé szorul kiegészítésre. S viszont: minél kevesebbet, annál több elemmel kell kiegészíteni, hogy a teljes szituáció jelölésére alkalmas legyen. Eszerint a mondatforma és az ige vonzatköre a szituációtól függ, a kommunikáció folyamatában dolgozódik ki, alá van vetve a beszélő közösség szükségleteinek, amelyek viszont változnak, alakulnak (Molnár 1973). A szemantikai és szintaktikai oldal egymáshoz való viszonyára az idézett forrás nem ad választ. Erre a kérdésre próbál kielégítő választ találni Apreszján és Páll (1982: 72–73) *Orosz ige – magyar ige: Vonzatok és kapcsolódások* című munkájának bevezető részében, ahol a következőképpen fogalmaznak: „A lexémának azt a képességét, hogy meghatározott számú és jellegű szemantikai aktáns tud magához kötni, nekik maga mellett „helyeket nyitni”, a lexéma szemantikai valenciája (jelentéstani értéke) szakszóval jelöljük. Az egy-egy meghatározott szemantikai aktánsnak (szubjektumnak, objektumnak, eszköznek, stb.) nyitott helyet végül a lexéma szemantikai valenciális pozíciójának (jelentéstani értékhelyének nevezzük). Az igei lexéma azon tulajdonságát, hogy a lexéma az általa nyitott jelentéstani értékhelyeket meghatározott típusú és alakú nyelvi egységekkel tölti be, a lexéma szintaktikai valenciájának (mondattani értékének vonzatának) nevezzük, az egyes jelentéstani értékhelyeket betöltő, meghatározott típusú és alakú nyelvi egységeket pedig szintaktikai aktánsoknak (mondattani résztvevőknek, vonzatoknak).”

Ezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a fentebb felsorakoztatott igeik rendelkeztek egy sajátos jelentés kifejezésére szolgáló, még szabad szemantikai értékhellyel, melynek kitöltésére az *ellen* névutó, illetve az ezzel alkotott névutós szerkezet volt alkalmas.

¹Ehhez ugyanis először a latin igeik valenciáját kellene megvizsgálni, s ha azoknál a *contra*, *adversum* prepozíciók a fent említett igeik vonzatstruktúrájának részét képeznék, akkor mondhatnánk azt, hogy a magyar igeik mellett megjelenő *ellen* vonzat teljes mértékben a latin fordítás eredménye.

Nem véletlen azonban az sem, hogy az ige, illetve igei természetű lexéma az általa nyitott jelentéstani értékhelyet éppen az *ellen* névutóval tölti be, vagyis hogy éppen ez válik a fenti igék szintaktikai aktánsává. Ez az *ellen* névutónak sajátos szemantikai többlettartalmából is adódik, mivel e névutó tartalmában fölhalmozta a valakivel szembe, valaminek az irányába haladás, harc, támadás, ellenséges érzés mozzanatát (Sebestyén, 1965: 40).

Ha tehát arra a kérdésre szeretnénk válaszolni, hogy mely tényezők járultak hozzá az *ellen* névutó vonzattá válásához, elmondhatjuk, hogy egyrészt a latin minta, másrészt azon igék hatása, melyek mellett vonzatként funkcionál szemantikai és szintaktikai valenciája, harmadrészt pedig a névutó magába sűrített sajátos jelentéstartalma.

IRODALOM

- Apreszjan J. D. – Páll Erna 1982: *Orosz ige – magyar ige: Vonzatok és kapcsolódások*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Forgács Tamás 1996: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései = Studia Uralo-Altaica Supplementum 5*, Szeged.
- R. Hutás Magdolna 1992: Az igei szerkezetek, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 247–317.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 355–410.
- Mátai Mária 1971: *A határozószók és igeekötők rendszere a Müncheneri Kódexben = ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 2*, Budapest.
- D. Máti Mária 1992: A határozószók, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 570–661.
- D. Máti Mária 1992: Az igeekötők, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 662–95.
- H. Molnár Ilona 1969: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, *Általános nyelvészeti tanulmányok VI*, 229–70.
- Molnár Ilona 1973: A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója, *Általános nyelvészeti tanulmányok IX*, 123–146.
- Sebestyén Árpád 1965: *A magyar nyelv névutórendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsilinszky Éva 1991: A névutók, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 442–60.
- Zsilinszky Éva 1992: A névutók, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 696–715.